

Kritické zhodnocení sociologické práce minulých let je předpokladem pro posílení racionálního jádra dnešního marxistického sociologického bádání, o jehož funkčnosti a praktickém významu není žádných pochyb. Kritická analýza sociologie, která probíhá především na stránkách odborného tisku, má podle mého soudu poněkud nesystematický charakter, neboť se zaměřuje pouze na určité úseky sociologie. I když jde o jev celkem přirozený, vyplývající z momentální situace rozpracovanosti jednotlivých oblastí vědy, je třeba se vyhnout možné jednostrannosti. Nevyváženost kritické analýzy spočívá v přílišném důrazu na empirickou část sociologické činnosti, zatímco obecně metodologické a teoretické oblasti je věnována mnohem menší pozornost, než kterou by si zasloužila s ohledem na to, že právě zde došlo k silnému ovlivnění západní sociologií. Obecné problematice je věnována pozornost spíše jen v rovině politicko-ideologického odsouzení, zatímco hlubší obsahové analýze tato oblast značně uniká.

Je ovšem pravda, že sociologická aktivita posledních deseti let je charakterizována převahou empirických akcí, v mnohém nabývajících naprosto rozhodující váhy. Marxistickou sociologii je nutno chápat jako komplexní teoreticko-empirickou vědu, v níž je teorie a empirie v dialektické jednotě harmonicky vyvážená. Jestliže byl tento „ideální“ stav v minulosti porušen, pak to mělo své vážné příčiny. Lavinovitý rozmach sociologických výzkumů, průzkumů, šetření, sond atd. nastal podle mého soudu: 1. jako reakce na nedostatek faktické znalosti společnosti, kterou společenská věda do té doby studovala převážně jen z globálních spekulativních pozic; 2. jako důsledek přeceňování metodických prostředků sociologického výzkumu, vyplývající fakticky z jejich neznalosti; jako důsledek přecenění induktivního postupu při po-

znávání a řešení společenských problémů: jako důsledek akceptování pozitivistických postupů západní sociologie, především ztotožnění s postuláty Lundbergovými, Lazarsfeldovými ap., které byly jen verbálně přehodnoceny. 3. Jako důsledek určité krize dílčích teoretických koncepcí socialistické společnosti, které se dostávaly v rovině konfrontace s praxí do vážných rozporů.

Důsledky tohoto způsobu rozvoje sociologie šedesátých let se pak mimo jiné projevily také v jejím výrazném profesionálním a částečně i institucionálním rozštěpení. Toto rozštěpení vyplynulo ovšem především z požadavků praxe, která volala po provedení rychlých empirických sond jako podkladu pro sociotechnické zásahy. Vnitřní diferenciaci sociologie dále posílila skutečnost, že většina pracovníků měla malé odborné zkušenosti z oboru, neboť přešla k sociologii zpravidla z jiných vědních oblastí. To jistě nejsou všechny příčiny dosti striktního rozdělení sociologie na „empirickou“ a „teoretickou“ a sociologů na „empiriky“ a „teoretiky“. Vznikají vlastně svým způsobem dvě sociologie, které jsou jen volně spojovány obecnými proklamacemi o dialektické jednotě teorie a empirie v procesu poznání. (Toto dělení sociologie nepokládám za příliš šťastné, nicméně je faktem, že ještě v současné době existuje dosti ostrá hranice mezi oběma složkami.) Jistá nutná specializace pracovníků je absolutizována a legitimována požadavkem týmové práce, již se mají překonat především odborné nedostatky při provádění sociologických výzkumů, což často při povrchní realizaci týmové práce vede k ještě větším neujasněnostem v používaných pojmech a k znemožnění konzistentního pojetí problému i v rámci jednoho výzkumu. To vše ovšem vyvolává mimo jiné i stále obtížnější komunikaci mezi „teoretiky“ a „empiriky“, vede k nechuti rozpracovávat obecné teorie do roviny možné

empirické konfrontace i k nechuti využívat „obtížné“ empirické materiály, existující zpravidla k podobě tabulek číselných údajů, rozsáhlých závěrečných zpráv, které obecný problém rozdrobují na nepřehledné množství faktů a dílčích poznatků.

Stručně naznačený vývoj sociologie šedesátých let¹ a jeho determinanty nikterak nevyrací fakt, že v tomto období sociologie značně podlehlá empiristickým tendencím.

Kritika, která byla v tomto směru vyslovena, je z tohoto hlediska tedy naprosto oprávněná. Projevují se v ní však některé nepřesnosti, především nedostatečné rozlišení empirismu a empirické sociologie jako nutné, relativně samostatné složky sociologického bádání. Pokusím se proto v následujícím o rozlišení těchto pojmů a naznačení oblastí, v nichž se podle mého soudu nejvýrazněji projevují pozitivistické a empiristické deformace.

Empirismus a empirická sociologie

Pojmy empirismus a empirická sociologie patří mezi ty, jejichž výklad není příliš jednoznačný. Vyplývá to i z prací, které tvoří jistý základ kritiky empirismu v československé sociologii. E. Urbánek vymezuje „ideální model“ empirismu v 11 bodech, které lze zhruba charakterizovat jako důraz na fakty a jejich přeceňování, podceňování nebo odmítání teorie a s tím souvisící ahistoričnost přístupu a fetišizace metodických postupů.² V této stati nedělá autor faktický rozdíl mezi empirismem a empirickou sociologií. Empirická sociologie je zde ztotožňována s metodologickými postuláty rigorózního empirismu třicátých let, o kterých je všeobecně známo (a autor to správně uvádí), že jsou mnohé tyto zásady již samými západními sociology přehodnoceny a odmítnuty. Je otázka, zda je toto významové spojení empirismu a empirické sociologie dostatečně opodstatněné. V některých pracích se setkáváme s jejich dosti ostrým rozlišením. Malý sociologický slovník uvádí: „Empiristickou sociologií je zapotřebí přesně odlišovat od empirické sociologie: empirickou dimenzi musí mít nezbytně každá sociologie, která chce být odbornou spo-

lečenskou vědou; bez empirického výzkumu není sociologie jako věda ve svém úhrnu vůbec možná.“³

Empirismus jako určitý metodologický princip empiristické sociologie se zde odlišuje od empirické sociologie jako nedílné součásti sociologického poznání. To však neznamená, že veškeré sociologické poznání je možné jedine na základě sběru dat, jejich zobecnění cestou indukce. Obě složky, teoretická i empirická, se prostupují a v různých etapách poznání se rozdílným způsobem zvýrazňují. Empirická dimenze (stejně jako teoretická) se v procesu poznání objevuje v různých formách zprostředkovanosti, od bezprostředních smyslových faktů až po dílčí teoretická zobecnění, například v podobě takzvaných teorií středního dosahu. Implicitně a v modifikované podobě je ovšem empirická složka obsažena i v nejobecnějších teoretických pojmech a koncepcích.

Zcela opodstatněně se proto odmítá jakékoliv absolutizování té či oné složky sociologického poznání. Poznávací proces prochází různými stadii z hlediska obecnosti. Empirický sociologický výzkum jako specifický a cílevědomý nástroj tohoto poznání tvoří rovinu relativně nejnižší obecnosti. V tomto smyslu je patrné velmi účelné a skutečnosti odpovídající chápat sociologii ve třech hladinách obecnosti: v rovině empirické, v rovině středního zobecnění a v rovině obecné společenské teorie.⁴

Realizace sociologického empirického výzkumu je tak nedílnou součástí poznávacího procesu v rámci této vědy. Pokud kritika směřuje proti takto chápané empirické sociologii, nelze s ní ovšem souhlasit. Za empirickou sociologií pokládám tu část poznávacího procesu této vědy, která je nejužší spojena se sociální realitou. Disponuje specifickými prostředky sběru faktických údajů, jejich tříděním, zjišťováním jejich vnitřní struktury, souvislosti a jejich zobecňováním. Forma a stupeň zobecňování je různý. Pohybuje se od dílčích výroků po ucelenější teoretické závěry. V této podobě nemůže být sociologické poznání většinou chápáno jako vrchol, ale jen jako podklad pro další

¹ Blíže k tomu např. F. Charvát, *Československá sociologie ve světle kritické analýzy a společenských potřeb*, Sešity 6/1971.

² E. Urbánek, *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, Sociologický časopis č. 1/1971.

³ Malý sociologický slovník, Svoboda 1970, s. 402.

⁴ Blíže k této problematice: A. Siráček, K. Rychtařík, *Diskusní problémy marxistické sociologické teorie*, Sociologický časopis č. 6/1971.

obecnější analýzu, která směřuje k poznání podstaty problému, formulování zákona a zařazení tohoto zákona do určité teoretické koncepce.

Empirickou sociologii (empirickou část sociologie) je nutno také zkoumat z hlediska dalšího pohledu. Sociologie jako účinný prostředek poznání se nutně stává určitým nástrojem řízení společnosti nebo jejích částí. Spolu s tím složitost a různorodost forem společenského života dává vznik různým dílčím sociologiím. Empirické zkoumání konec konců probíhá v naprosté většině případů v rámci těchto dílčích (úsekových) sociologií. Jejich zaměření mívá často utilitární charakter, výsledky výzkumů slouží jako podklad k přijímání sociotechnických opatření a teprve v druhé řadě k budování, rozšiřování, ověřování dílčích sociologických teorií, které jsou ovšem v těsném spojení s obecnou teoretickou koncepcí.

Charakter a využití sociologického výzkumu jsou mnohovýznamné. Funkci sociologického výzkumu nelze omezovat jen na funkci teoreticko-explikativní. Má i funkci ideologickou, spočívající v podstatě v angažovanosti volby předmětu zkoumání, v pojetí výchozí teoretické koncepce a v neposlední řadě ve způsobu hodnocení, v interpretaci empirického materiálu a jeho exploataci. Ideologická funkce sociologického výzkumu se projevuje i ve fázi terénního sběru materiálu, kdy dochází ke kontaktu s lidmi, k zásahu do jejich vědomí.

O sociotechnické funkci již byla řeč. V této oblasti přes mnohé oprávněné výhrady bylo zřejmě v naší sociologii uděláno nejvíce. Lze tvrdit, že sociologické zkoumání přispělo k řešení problémů fluktuace, k formování výkonných pracovních kolektivů, ke zvýšení účinnosti ideologické práce apod., přestože tyto výsledky lze těžko verifikovat jednoduchým změřením efektivity.

Vedle těchto funkcí je možné — podle A. G. Zdravomyslova — uznat ještě další funkci sociologického výzkumu, a to funkci kritickou. Sociologie i sociologický výzkum může signalizovat stagnaci určité oblasti společenského vývoje, neplodnost některých teoretických koncepcí a podobně.⁵

Pokládám proto i z hlediska funkcí so-

ciologického výzkumu za účelné terminologicky odlišit empirickou sociologii jako součást sociologie od empirismu, kterým se rozumí určitý metodologický postup, zdůrazňující jisté zásady a charakterizovaný jen nejnižším stupněm zobecnování. Empiristický přístup současně pokládá empirickou výzkumnou akci za hlavní a jediný způsob poznání sociálních jevů.

Empirismus v empirické sociologii

Pojetí empirické sociologie jako nedílné součásti sociologického poznání opravňuje k tomu, aby v této oblasti činnosti byly podrobeny kritice projevy empirismu jako jednostranné metodologické orientace. Vyčází se přitom z faktu, jak již bylo řečeno, že empirická část sociologie existuje nutně jako relativně samostatná složka, jejímž smyslem je získávání údajů o sociálních jevech, jejich třídění a hodnocení. Tuto část sociologie nelze ostře oddělovat od obecné sociologie, její samostatnost je relativní a má také časově podmíněný charakter.

Jedním z mnoha předsudků, jimiž je dosud empirická sociologie ověněna, je představa o jakési „konečnosti“ poznání problému na základě jednoho sociologického výzkumu. Souvisí to patrně s nesporným, mechanistickým chápáním vztahu *teorie a empirie*. Důsledky nedostatečné propracovanosti tohoto vztahu do roviny metodologie konkrétních výzkumů se projevují ve snaze obejít tento problém obecně filosofickými úvahami. V praxi se to projevuje až křečovitou snahou rozpracovat teorii do konkrétní empirické roviny a zpětně pak induktivními postupy potvrzovat platnost teorie. Často se z této snahy vytrácí vlastní smysl výzkumu, tj. pravdivé poznání zkoumaného problému, a zdůrazňuje se jen formální význam výzkumu pro ověření a rozvíjení vykonstruované koncepce. Mechanistické chápání vztahu teorie a empirie v sociologii je možné překonat důsledným rozpracováním metodologie dialektického a historického materialismu do konkrétní roviny. To znamená pokusit se především o vyvrácení a dialektickou negaci pozitivistických metodologických postulátů, které jsou v praxi provádění konkrétních sociologických výzkumů, tj. ve fázi volby pro-

⁵ A. G. Zdravomyslov, *Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij*, Mysl, Moskva 1969.

středků zkoumání, jejich konstrukce, sběru a klasifikace empirického materiálu, různým způsobem modifikovány. Tuto modifikaci nelze chápat jen jako svévolné porušení vědeckých principů, ale je důležité si uvědomit objektivní příčiny tohoto stavu, souvisící s vlastní podstatou a charakterem sociálních jevů.

Sociologický výzkum nelze tedy — a v tom je možno spatřovat empiricistickou deformaci — pokládat za jediný a rozhodující, konečný stupeň poznání sociálního problému. Ve světle takto chápané funkce sociologického výzkumu ve vztahu k sociologické teorii se mohou zdát i další výtky směřující k empirické sociologii problematické a je možno dokonce si klást otázku, zda je oprávněná kritika, kterou uvádí např. F. Čížek: „Empirická sociologie sice rozpracovává například složité matematické modely a metody statistických výpočtů, které mají svou hodnotu, není však schopna spojit tyto metodologické pokusy s obecnou teorií sociálního a historického procesu.“⁶ Bylo by totiž dokonce možno, kdyby to bylo účelné, tuto výtku obrátit a uvést, že obecná sociální věda není schopna spojit teorie sociálního a historického procesu s empirickým materiálem a metodologickými pokusy. Takovéto spory však nevedou k cíli, jímž je pravdivé poznání sociálního pohybu. V tomto procesu poznání mají jistě obě složky svůj význam a jejich oddělování má nanejvýš jen organizační povahu.

Problém empirismu v československé sociologii spočívá podle mého soudu hlavně v oblasti vlastní konkrétní metodologie výzkumů. Začíná právě nedořešením vztahu teorie a empirie. V této souvislosti je možné souhlasit s E. Urbánkem, který uvádí, že teoretické části projektů výzkumů mají deklarativní charakter a nejsou dostatečně spojeny s takzvanou operacionalizací pojmů. Není ovšem dále podle mého soudu dostatečně jasné, proč „obecná teorie či velký teoretický systém základních kategorií či pojmů o společnosti není a nemůže být základem pro vlastní konkrétní dílčí výzkum“.⁷ Tato formulace je patrně příliš kategorická. Lze souhlasit s E. Urbánkem, že velké teoretické práce se s ohledem na šíři problému nemohou opírat o jednu nebo několik sociologic-

kých výzkumných akcí. To ovšem nikterak nevylučuje, aby se určitá obecná teorie se svou kategoriální výstavbou nemohla stát základem a východiskem konkrétního empirického výzkumu. Parciální charakter konkrétních sociologických výzkumů je všeobecně znám a jen největší naivní empirik by se mohl domnívat, že k vybudování obecné teorie vede cesta jen indukci na základě provedení konkrétních výzkumů z celé zájmové oblasti. Význam obecné teoretické koncepce podle mého soudu nespočívá jen v tom, že slouží jako interpretační síť umožňující teoreticky zpracovat, rozčlenit a analyzovat faktický materiál, ale také v tom, že na základě určité evidence konkrétních znalostí upozorňuje na problémy a oblasti, které je třeba empiricky zkoumat. V takovém případě pak teoretická koncepce, vyjádřená v určitém kategoriálním systému, jenž je rozpracován do nižších rovin obecnosti zpravidla cestou operacionálního definování pojmů, se stává východiskem, z něhož je určováno, která konkrétní fakta budou sledována, evidována a v jaké podobě. Bez tohoto přístupu bychom v této oblasti dospěli k naprosté anarchii a koneckonců právě nedostatek takového přístupu byl příčinou odtržení empirické sociologie od sociologie jako komplexní teoreticko-empirické vědy.

Z teoretické koncepce vyplývá, co má být sledováno, v jaké souvislosti, co odpovídá teoretické rovině v rovině empirické a co je pro poznání podstaty problému relevantní. Empirické zkoumání, v němž je složitým způsobem transformována teorie, obsahuje také možnosti jejího zpětného rozvíjení a verifikování. Použije-li se za východisko verifikace určité teorie sama tato teorie, respektive její kategoriální aparát, nevylučuje to možnost jejího ověřování v procesu poznání právě proto, že vztah teorie a empirie má dialektický charakter, že v empirické etapě poznání je implicitně obsažena teoretická složka a zprostředkovaně v teoretické práci zkoumání složka empirická. Závěrečný poznatek je tedy výsledkem procesu, v němž oba postupy myšlení — deduktivní a induktivní — mají svůj význam a své místo. Je možno připustit, že k induktivnímu postupu nebylo použito jen jednoho

⁶ F. Čížek, *K marxistické metodologii v sociálních vědách*, Sociologický časopis č. 5/1971, s. 557.

⁷ E. Urbánek, c. d., s. 31.

zdroje empirického materiálu a že jedním induktivním soudem nemůže být verifikována celá teoretická koncepce. Také námitka, že poznání neprobíhá striktně jen v rovině jedné dílčí teorie, je ovšem oprávněná jen potud, pokud si neuvědomujeme, že formulace dílčí teorie není dogma, které bychom nemohli v procesu poznání přepracovat nebo zcela opustit.

Hlavní oblastí, v níž se projevují empiristické tendence, je podle mého soudu oblast rozpracovávání obecných termínů do roviny sledovatelných znaků. Zde dochází k takzvané *operacionalizaci* pojmů. V našich výzkumech bývá operacionalizace jako nutný krok, v němž probíhá bezprostředně redukce teorie do empirické roviny, prováděna značně povrchně, často pomocí nedomyšlených ad hoc definic, které mají většinou arbitrární charakter.⁸

V takto prováděné operacionalizaci se nepostihuje dostatečně přesně podstata pojmů; tím se fakticky ruší spojení pojmu s teoretickou koncepcí problému a de facto se zavádí nová, většinou blíže neurčená a často vnitřně nekonzistentní teorie. Tato nedůslednost pozitivistické provenience vede nejen k zmatkům a nízké efektivitě empirických výzkumů, ale i k přenášení problematických pojmů buržoazních teoretických koncepcí do naší sociologie. Takovýmto přístupem nelze tedy řešit vztah teorie a empirie. Je ovšem třeba poznamenat, že jde o jednu z nejobtížnějších částí provádění empirických výzkumů. Často se zapomíná na to, že již v této etapě jde de facto o výzkumnou činnost, že právě zde se předurčuje, která fakta budou z ohromného množství sociálních faktů zkoumána, která budou sloužit k ověřování teoretických koncepcí. Empirismus se tedy v tomto stadiu podle mého názoru projevuje v nedostatečném teoreticky fundovaném provedení nutné operacionalizace základních pojmů teorie, jež má být zkoumána, doplňována, rozvíjena či vyvrácena.

⁸ Operativní vymezení pojmů používaných ve výzkumech je krokem umožňujícím komunikaci a pochopení problému. Je ovšem třeba upozornit na to, že toto vymezení nemá podobu výrokových empiricky verifikovatelných funkcí, jež postuluje krajní pozitivismus. Takový přístup vede ke krajnímu empirismu, který se snaží verifikovat pojem jen na základě smyslového poznání. Snaha po vymezení na pouhém základě „observačního“ jazyka (viz např. G. A. Lundberg, *Foundations of Sociology*, 1939) nevede k cíli, tj. k hlubšímu poznání podstaty zkoumaného jevu. V procesu poznání, a tedy i ve

Další oblastí, v níž dochází k empiristickému zkreslování sociologického výzkumu, je etapa *sběru faktického materiálu*. Toto zkreslování se projevuje v několika směrech. Především je to v souvislosti s výše uvedeným nedostatkem většiny našich sociologických výzkumů. V důsledku nedokonalé operacionalizace dochází ke stanovení vlastností, které jsou popisovány jen nesystematicky, většinou náhodně. Takto živelně provedená redukce pak nedává dostatečný přehled o tom, co ze zkoumané oblasti je více a co méně důležité k pochopení podstaty problému. Výsledek se projevuje v nízké efektivnosti empirických šetření, která často velmi složitými a nákladnými způsoby zpracovávají údaje, jejichž význam pro poznání je značně problematický, často mizivý, nebo dokonce odvádí pozornost jinam.

Podobné zkreslení se objevuje v souvislosti s tím, že empirický materiál, jehož charakter je značně rozdílný a proměnlivý, je fixován jen jednou nebo několika málo technikami. V našich výzkumech je to zpravidla dotazník nebo rozhovor, tedy techniky, které jsou většinou konstruovány pro evidenci informací, které dotazovaní sdělují verbální formou. Často se pak z takovýchto údajů, jejichž význam v určitých ohledech je samozřejmě značný, usuzuje i například na postavení individua ve struktuře sociálního systému a tato struktura je pak pokládána za objektivně postihující pozici individua nebo celé skupiny. Také obecnější postup — procedura — je značně uniformní a odpovídá používané technice. Různé modifikace jinak velmi účinného statistického šetření jsou absolutizovány, nejsou — jak by to vyžadoval charakter informací — doplňovány informacemi, které by byly získány dalšími, většinou intenzivnějšími postupy.

Metodologická jednostrannost se dále projevuje v přílišném důrazu a přeceňování *možnosti použití kvantitativních postupů*. Touto problematikou se zabývá K.

výzkumu, je možno použít i přirozený jazyk. Jeho bohatství a obecnost umožňují překlenout proměnlivost objektivní reality. Pojmy, jež jsou ve výzkumech používány, mají do značné míry pohyblivý obsah, což je přirozeným odrazem změn, proměnlivosti reality, kterou zobrazují. Při operativním vymezení jejich obsahu je proto třeba k těmto okolnostem přihlížet a snažit se o přesné definování v kontextu určité obecné teorie. Jde o složitý problém vyžadující důkladné řešení i zhodnocení praktických pokusů v provedených empirických výzkumech.

Berka.⁹ Kritická analýza je nemilosrdným zrcadlem vžitých praktik a je pro další rozvoj empirické sociologie velmi užitečná; zbývá snad jen zodpovědět otázku, proč přichází tak pozdě? Současně se také zdá, že tato kritická analýza je — kromě obecného konstatování, že autor není proti uplatňování matematických metod ve společenských vědách — málo konstruktivní. Autor podrobuje kritice základní pojmy používané při kvantitativních postupech v sociologických výzkumech, nepokouší se však, až na výjimky, o jejich pozitivní formulaci, přestože obecně konstatuje potřebnost a možnost používání měření v sociologii.

Živá diskuse, kterou nutně musí tato stať K. Berky vyvolat, může vést k hlubšímu objasnění problematiky, v níž rovněž stále převažují empiristické, tendence, přerůstající do značné míry v subjektivismus.

Problém měření v sociálních vědách a speciálně v sociologii je velmi složitý. Jeho složitost spočívá v samém charakteru zkoumaných (měřených) objektů. Sociální jev jako předmět měření se vyznačuje řadou specifických vlastností, které jej výrazně odlišují od jevů, které zkoumají přírodní vědy. (Patří sem například zvláštnost vztahu subjekt-objekt v procesu poznání, velká proměnlivost jevu a celého sociálního objektu v čase, složitosti souvisící s fixací vlastností jevu apod.) Předmětem měření v sociologii jsou pak většinou intenzivní vlastnosti¹⁰ sociálních objektů, jako například postoj, mínění, chování apod. Při měření extenzivních vlastností sociálních objektů (např. čas — věk) zpravidla nenarážíme na vážnější problémy, zatímco u intenzivních vlastností (především při měření postojů) se setkáváme s celou řadou metodologických obtíží.

S ohledem na odlišnost většiny vlastností objektů, které zkoumají přírodní vědy, od vlastností, jež jsou zájmem převážně sociálních věd, by bylo patrně vhodné upřesnit pojem „měření“ pro obě oblasti. Vyplývá to koneckonců i ze vžitých praxe. V sociologické výzkumné praxi

mají skutečně kontinuum, znak a další pojmy zvláštní, nikoliv obecně platný význam. K. Berka zřejmě oprávněně kritizuje jejich nejasnost a vágnost jejich vymezení.¹¹ Je ovšem otázka, zda se K. Berka nedopouští v kritickém rozboru stejné chyby jako sociologové, chce-li aplikovat jakési metapojetí pojmů jedné vědy, byť touto vědou byla matematika, na pojetí vědy jiné. Způsob, jímž sociologie zjišťuje kvantitativní dimenze intenzivních vlastností sociálních objektů, se jistě liší od měření, jak je definováno v přírodních vědách. Není tedy patrně v pravém slova smyslu měřením, převažuje zde spíše konvenční způsob definování základních jednotek. Výsledné kvantitativní vyjádření má význam hlavně pro srovnání určitých sociálních objektů z hlediska „měřené“ vlastnosti, není tedy vyjádřením obecné vlastnosti v daném systému (jako např. měření délky ve fyzice ap.). Bylo by proto patrně vhodnější označovat toto zjišťování intenzivních vlastností sociálních objektů obecnějším pojmem *kvantifikace* a pojmem měření pak označovat jen takové zjišťování, pro které platí podmínky obecné definice měření.¹²

Zjišťování kvantitativní stránky předmětů předpokládá existenci určitého měřicího nástroje. Stupeň přesnosti tohoto nástroje je do značné míry ovlivňován složitostí zkoumaného objektu. V sociologii jsou pro zjišťování intenzivních vlastností používány speciálně konstruované nástroje, které mají zjišťovat kvantitativní dimenzi určité vlastnosti konkrétního objektu. Různé škály, jež jsou v sociologii vyvinuty, jsou zatím jediným prostředkem, jímž je možno alespoň přibližně zjišťovat kvantitativní dimenze takových vlastností, jako je například postoj.

Je ovšem pravda, a v tomto ohledu je kritika dosavadní praxe zcela oprávněná, že si výzkumníci zpravidla nekladou otázku gnoseologické hodnoty získaného kvantitativního údaje, že se do značné míry přeceňují a fetišizují číselné údaje zjištěné pomocí nejrůznějších stupnic. Spolu s náhodnou volbou znaků sloužících ke

⁹ Viz K. Berka, *Kritické poznámky k pojetí měření v československé sociologii*, Sociologický časopis č. 5/1971.

¹⁰ Viz F. Čížek a kol., *Filosofie, metodologie, věda*, Svoboda 1969, s. 408. „Měřené vlastnosti lze dělit z různého hlediska. Důležité je zejména dělení dat na: a) vlastnosti intenzivní, např. tvrdost, teplota, hustota, barva apod. . . b) vlastnosti extenzivní — např. hustota, délka, váha apod.“ K. Berka naproti

tomu rozlišuje trichotomií vlastností: extenzivní — inextenzivní — intenzivní. Viz citovaný článek.

¹¹ K. Berka, citovaný článek.

¹² V. Filkorn například uvádí, že měření je přiřazování čísel předmětům, vlastnostem nebo fázím určitého děje. Přiřazení je určitá funkce, která odvisí od povahy měřené veličiny. V. Filkorn, *Úvod do metodologie věd*, Bratislava 1960, s. 166.

konstrukci škál jde zřejmě o projevy empirismu v praxi sociologických výzkumů. Takovouto praxi ovšem neospravedlňuje ani již zmíněná složitost kvantifikace sociálních jevů.

V sociologických výzkumech se zpravidla vychází z komplexních pojmů, v nichž je obsažena formulace výzkumného problému. Mezi nejčastěji používané pojmy patří: postoj, status, role, chování, mínění apod. Podstata problému zjišťování úrovně postoje, statusu a dalších pojmů spočívá v jejich rozložení na relevantní indikátory, které by bylo možno vyjádřit znakem v maximálně exaktní podobě. To je v podstatě problém operacionalizace, diskutovaný již výše. V tomto postupu nesmírně záleží na logické vazbě obecné definice komplexního pojmu a definování indikátorů a jim odpovídající kvantitativní operaci. Charakter indikátorů je různý. Krasemanová¹³ uvádí, že indikátory musí splňovat tyto základní požadavky:

1. Indikátory musí zahrnovat podstatné rysy. Chování, postoj, mínění, status je možno sledovat na mnoha indikacích. Jen některé však jsou významné a zachycují podstatu jevu.

2. Indikátory musí být jednoznačné. To znamená, že při provádění kvantifikace určitého postoje není možné volit takové indikátory, které současně zahrnují postoj k jinému objektu. Dodržet tento požadavek je ve skutečnosti značně obtížné. Například při zkoumání postoje pracovníka k závodu nelze nepostřehnout, že se tento postoj skládá ještě z dalších složek, například z postoje k vykonávané práci. Bylo by tedy chybné usuzovat na postoj k závodu jen na základě indikací zaměřených například na charakter závodu, způsob řízení apod. Formulace indikátoru musí být tedy taková, aby zahrnovala jen jednu dílčí složku postoje.

3. Indikátory musí mít dostatečnou rozlišovací schopnost. To znamená například při zkoumání postojů, že lidé s rozdílným postojem nemohou souhlasit současně s jedním indikátorem, pakliže má mít tento indikátor význam pro exaktní vymezení úrovně zkoumaného postoje.

Ani tyto zásady však nejsou dostatečnou zárukou odstranění formálnosti v pokusech o konstrukci měřicí škály. Zdá se, že se ještě dlouhou dobu budeme muset

v sociologických výzkumech spokojit s tím, že určité „měřítko“ má dostatečnou rozlišovací schopnost pro stanovení rozdílnosti úrovně vlastností u srovnávaných sociálních objektů. To ovšem neznamená, že sociologie nebude hledat nové cesty a pracovat vyzkoušené postupy, použitelné pro exaktní zjišťování kvantitativních dimenzí vlastností sociálních objektů.

Další rovina, v níž se v empirické sociologii projevuje empirismus, souvisí s předcházející. Je to nekritické *prečeňování strukturní analýzy empirických údajů*. Strukturní analýza sama o sobě je plně oprávněná a velmi účinná metoda rozboru. Empiristická deformace spočívá především ve zcela volně stanoveném strukturním řezu, který má zpravidla nejasnou souvislost s logikou řešení problému, neumožňuje poznání podstatných souvislostí jevu. Z řady možných kombinací zjištěných znaků jsou využívány jen některé. O tom, které budou zkoumány, bývá rozhodováno většinou jen na základě subjektivního rozhodnutí výzkumníka.

Empiristický přístup se zde dále projevuje v prečeňování síly a významu dílčích souvislostí indikátorů. Zjišťovaná souvislost (často nepřesně označovaná jako funkční závislost, je pokládána za vrchol analýzy, aniž se zkoumají další souvislosti sledovaných znaků. Velmi výrazně zde vystupuje například váha takzvaného skrytého faktoru, jehož existence je v nejlépeším případě pouze konstatována.

V této souvislosti se objevuje rovněž problém vhodnosti používaných postupů zpracování hromadných dat v sociologických výzkumech, jak se vžily v naší praxi. Fetišizace těchto postupů, jejichž výsledkem jsou číselné údaje, do značné míry zaslepuje zdravý kritický duch a porušuje etiku výzkumné práce.

Všechny tyto nedostatky se pak koncentrují v závěrečných zprávách o výzkumech. Interpretace empirického materiálu je prováděna jen na základě strukturní analýzy a není proto překvapující, že se výzkumník musí snažit překonat nedostatky značnou dávkou spekulace. Zprávy by v opačném případě byly jen pozitivistickým popisem zjištěného a utříděného empirického materiálu. Teoretická rovina poznávacího procesu se zde projevuje živelně jako nutný postup v překonávání

¹³ J. Krasemanová, *Zur Technik und Methodologie soziologischer Forschung*, Berlín 1966.

jednostrannosti a značné redukovanosti zkoumaného problému v praxi empirických výzkumů. Účinnost, praktický význam a poznávací hodnota takto realizovaných výzkumů je pak pochopitelně problematická a empirická šetření jsou oprávněně podrobována ostré kritice.

Hledání cesty k překonávání živelného empirismu v praxi československé empirické sociologie je proto naléhavé a naprosto nezbytné. Je také motivováno snahou po větší poznávací účinnosti sociologických výzkumů. Kvalitu sociologického zkoumání lze podle mého soudu zvýšit jedině na základě propracování postupů spojujících teoretické koncepce s empirickou rovinou. Východiskem mohou být poznatky zjištěné v rámci takzvaných úsekových sociologií. V rovině určitého dílčího úseku sociální reality existují odpovídající parciální teorie jednak jako podklad pro vysvětlení těchto poznatků a jednak jako jejich výsledek. Na tomto základě by bylo možno také překonat empiristické tendence v empirické sociologii i nezdravé rozštěpení sociologie na „teorii“ a „empirii“.

Резюме

Зих Ф.: Еще к критике эмпиризма в чехословацкой социологии

Статья занимается проблематикой эмпиризма в чехословацкой социологии. Она отзывается на дискуссию об этой проблематике в профессиональной печати, которая по мнению автора является в известной мере односторонней в том значении, что она подвергает критике только часть предшествующей социологической работы.

В статье предлагается различение понятий эмпиризм в значении некоторой методологической односторонности и эмпирическая социология в качестве относительно самостоятельной части социологии как теоретико-эмпирической науки. На основе такого различения в свою очередь разбираются эмпиристские деформации в существующей до сих пор практике конкретного социологического исследования в чехословацкой социологии. Проявления их можно находить прежде всего в недоведенном до конца решении отношения теоретической и эмпирической составных частей исследования, в поверхностно проводимой операционализации понятий. Сочетание обеих частей большей частью носит только свободный, общеспекулятивный характер. Эмпиризм дальше проявляет себя в фетишизации ис-

следовательских приемов, в выборе техник и в методе обработки эмпирического материала. Структурный анализ эмпирических данных носит, как правило, только случайный характер, что не дает возможность в достаточной мере отобразить существенные отношения и связи изучаемой проблемы. Некоторое упрощение сказывается также в методах осуществления квантификации социальных явлений и в проведении интерпретации эмпирических фактов установленных связей.

Если повысить познавательный эффект конкретных социальных исследований, надо преодолеть эти упрощающие неправильные методологические приемы, что предполагает осуществить критику также в области общих теоретических исходных пунктов методологии социологических исследований.

Summary

Zich F.: Contribution to the Criticism of Empirism in Czechoslovak Sociology

The paper discusses problems of empirism in Czechoslovak sociology, reacting on the discussion about these problems in professional press. According to the author's opinion, this discussion is, to a certain extent, biased in the sense that it subjects to criticism only one part of past sociological work.

The paper suggests the advisability to distinguish concept "empirism" in the sense of a certain methodological bias, and that of "empirical sociology" as a relatively independent part of sociology as a theoretical-empirical science. On the basis of this distinction, the paper goes on to analyse empiristic deformations in the present practice of concrete sociological research in Czechoslovak sociology. Its manifestations may first of all be found in the imperfect solution of the relation between theoretical and empirical research components, in the superficial operationalization of concepts. In most cases, the union of both the components is only of a loose, generally speculative character. Empirism further manifests itself in the fetishization of research procedures, in the choice of techniques and methods of elaborating empirical material. As a rule, the structural analysis of empirical data has only a chance character; this fact impedes the possibility sufficiently to grasp the substantial relations and connections of the problem under study. A certain simplification appears also in the methods of quantifying social phenomena and of interpreting empirical facts and ascertained dependences.

If the cognitive effectiveness of concrete sociological researches is to be increased, it is necessary to overcome these simplifying, incorrect methodological procedures. This, of course, necessitates criticism even in the area of general theoretical starting-points of the methodology applied in sociological research.